

Ewa Wierucka

IWAN FIODOROW I JEGO CZARNA SZTUKA. PRÓBA SYNTEZY

Rosyjska nauka o książce (*knigowiedienije*) to stosunkowa młoda dziedzina wiedzy. Za jej początek można uznać 1964 r. – czterystulecie wydania pierwszej datowanej rosyjskiej książki drukowanej: *Apostoła* Iwana Fiodorowa (z roku 1564). Oczywiście, badania dotyczące książki prowadzone były w Rosji znacznie wcześniej w ramach szeroko rozumianej humanistyki. Jednak dopiero w drugiej połowie XX w. wydzieliły się w samodzielną dziedzinę wiedzy, dysponującą własnym aparatem pojęciowym i strukturami organizacyjnymi¹.

Lata '70 XX w. przyniosły nową formę badań nad książką rosyjską (i słowiańską) – zainicjowano działanie forów naukowych poświęconych konkretnej specjalistycznej problematyce. Jednym z takich forów są „Fiodorowskije cztienija” poświęcone aktualnym problemom historii książki rosyjskiej, działalności Fiodorowa i historii starodruków w Rosji i innych krajach słowiańskich. Głównym organizatorem i redaktorem tomów pokonferencyjnych pod tym samym tytułem jest E. L. Niemirowski, autor wielu publikacji o Iwanie Fiodorowie². W latach 1973–1986 odbyło się 14 takich konferencji, potem nastąpiła 17-letnia przerwa i w 2003 r. wznowiono działalność. Ostatnia konferencja tego cyklu odbyła się w 2005 r. „Fiodorowskije cztienija” wniosły znaczący wkład do historii książki rosyjskiej, mają rangę międzynarodową, przyciągając uczonych nie tylko z Rosji, Ukrainy

---

¹ Zob. W. I. Wasiljew, *Kniga i kniżnaja kultura na pierielomnych etapach istorii Rossii: Teoria. Istorija. Sowriemiennost'*, Moskwa 2005, s. 44–54 i in.; por. *Knigowiedienije. Enciklopedičeskijskij słowar'*, Moskwa 1992, s. 253–257. Proces kształtowania się i rozwoju rosyjskiej nauki o książce przedstawia K. Migoń w: *Nauka o książce. Zarys problematyki*, Wrocław 1984, s. 58–72 i in.

² W. I. Wasiljew, *op. cit.*, s. 57. Zob. E. L. Niemirowskij, *Wozniknowienije knigopieczatanija w Moskwie. Iwan Fiodorow*, Moskwa 1964; *idem*, *Naczato knigopieczatanija na Ukrainie, Iwan Fiodorow*, Moskwa 1974; *idem*, *Iwan Fiodorow w Bielorussii*, Moskwa 1979; *idem*, *Ostrożskaja Azbuka Iwana Fiodorowa*, Moskwa 1983; *idem*, *Iwan Fiodorow: okolo 1510–1583*, Moskwa 1985; *idem*, *Mir knigi: S drieniejszych wriemion do naczata XX wieka*, Moskwa 1986; s. 121–125; *idem*, *K woprosu o sozdaniju swodnogo kataloga staropieczatnych izdanij kirillowskogo szrifta XV–XVII w.*, [w:] *Kniga w Rossii do sieriediny XIX wieka*, pod red. A. A. Sidorowa, S. P. Łupcowa, Leningrad 1978, s. 51–61; *idem*, *Iwan Fiodorau i Piotr Cimafiejeu Mscisławiec u Bielarusi*, [w:] *450 god bielaruskaga knigadrukawannia*, red. K. K. Atrachowicz, Minsk 1968; s. 137–154; *idem*, *O naczale knigopieczatanija na Rusi*, „*Kniga. Issledowanija i materijały*”, sb. VII, Moskwa 1962, s. 239–263.

i Białorusi, ale także z wielu innych krajów, m.in. z Polski, Niemiec, Anglii, Chorwacji, Bułgarii³.

Iwan Fiodorow zapoczątkował nową epokę w historii książki rosyjskiej – epokę książki drukowanej, która miała zastąpić obecną przez ponad 500 lat w kulturze rosyjskiej książkę rękopiśmienną. Nic zatem dziwnego, że stał się on – i jego czarna sztuka – obiektem wszechstronnych badań naukowych. Istnieje ogromna, zwłaszcza rosyjskojęzyczna literatura przedmiotu dotycząca Fiodorowa⁴. Wydaje się więc, że warto podjąć próbę syntetycznego przedstawienia ważniejszych osiągnięć i kierunków tych badań. Znaczący wkład do nich wnieśli tacy uczeni rosyjscy, ukraińscy i białoruscy, jak: G. J. Golenczenko⁵, A. P. Zapasko⁶, A. S. Ziornowa⁷, J. D. Isajewicz⁸, E. I. Kacprzak⁹, G. I. Koliada¹⁰, A. A.

³ W. I. Wasiljew, *op. cit.*, s. 57–61.

⁴ E. L. Niemirowski w swej monografii (*Iwan Fiodorow: około 1510–1583*) podaje, że wykazy bibliograficzne książek i artykułów w czasopismach i gazetach do roku 1985 przekroczyły liczbę 2000. Zapewne z tego względu żadna z wymienionych w przyp. 2. książek nie podaje całościowej bibliografii przedmiotu. W tym kontekście warto tu przywołać monografię I. I. Ogijenko *Istorija ukrains'kogo drukarstwa* (Kijów 1925, przedruk 1995), w której została zamieszczona chronologia życia i działalności Iwana Fiodorowa, a także obszerna bibliografia obejmująca lata 1808–1925 (tj. do momentu ukazania się monografii). Liczba ta z pewnością znacząco wzrosła do dnia dzisiejszego, jednak nie dysponujemy na ten temat konkretnymi danymi.

⁵ G. J. Golenczenko, *Russkije pierwopieczatniki i Symon Budnyj*, „Kniga. Issledowanija i materijały”, sb. X, Moskwa 1965, s. 141–161.

⁶ A. P. Zapasko, *Mistec'two knigi na Ukraini w XVI–XVIII st.*, Lwów 1971, s. 59–72 i n.; *idem*, *Mistec'ka spadszczyzna Iwana Fiodorowa*, Lwów 1974; *idem*, *Chudożestwiennoje nasledije Iwana Fiodorowa*, Lwów 1974; *idem*, *Widannia Iwana Fiodorowa*, Lwów 1983 (współautor J. D. Isajewicz); *idem*, *Pierszodrukar Iwan Fiodorow*, Lwów 1964.

⁷ A. S. Ziornowa, *Naczalo knigopieczatanija w Moskwie i na Ukrainie*, Moskwa 1947; *idem*, *Wtoroje izdanije bukwaria Iwana Fiodorowa*, „Trudy Gosudarstwiennoj biblioteki SSSR im. W. I. Lenina”, t. 3, Moskwa 1959, s. 189–194.

⁸ J. D. Isajewicz, *Pierszodrukar Iwan Fiodorow i winiknienna drukarstwa na Ukraini*, Lwów 1975 (wyd. 2, uzup. i popr. Lwów 1983); *idem*, *Priemniki pierwopieczatnika*, Moskwa 1981; *idem*, *Lwowskij Apostoł Iwana Fiodorowa 1574 goda (po matieriałam lwowskich knigochraniliszcz)*, „Kniga. Issledowanija i materijały”, sb. IX, Moskwa 1964, s. 54–68; *idem*, *Nowi znachidki widań Iwana Fiodorowa*, „Radjans'kie literaturoznawstwo” 1966, nr 21, s. 75–76; *idem*, *Ostrożskaja Azbuka Iwana Fiodorowa*, „Kniga. Issledowanija i materijały”, sb. XVI, Moskwa 1986, s. 237–238; *idem*, *Diejatiel'nost' Iwana Fiodorowa na Ukrainie*, „Woprosy istorii” 1974, nr 5, s. 211–216; *idem*, *Poslednije gody diejatielnosti Iwana Fiodorowa*, „Kniga. Issledowanija i materijały”, sb. XXIX, Moskwa 1994, s. 79–97; *idem*, *Nowoje ob Iwanie Fiodorowie*, „Woprosy istorii” 1979, nr 9, s. 172–173; *idem*, *Nowyj dokument ob Iwanie Fiodorowie*, [w:] „Fiodorowskije cztienija” 1978, Moskwa 1981, s. 5–13.

⁹ E. I. Kacprzak, *Pierwopieczatnik Iwan Fiodorow*, Moskwa 1964.

¹⁰ G. I. Koliada, *Naczalo russkogo knigopieczatanija i Iwan Fiodorow*, „Uczonyje Zapiski Stalinabadzkiego pedagogicznego instituta im. T. G. Szewczenki. Filologiczskaja sierija” 1954, wyp. 5, s. 7–77; *idem*, *Rabota Iwana Fiodorowa nad tiekstami Apostoła i Czasownika i wopros o jego uchodie w Litwu*, „Trudy Otdiela Driewnierusskoj Literatury”, t. 17, 1961, s. 225–254; *idem*, *Iwan Fiodorow – riedaktor pierwopieczatnogo Apostoła*, „Sławianskij sbornik”, t. 2, Samarkand 1963, s. 136–144.

Sidorow¹¹, wspomniany już E. L. Niemirowski i wielu, wielu innych. Ale to także polskim badaczom¹² zawdzięczamy interesujące, niejednokrotnie komplementarne w stosunku do rosyjskiej literatury przedmiotu, syntetyczne opracowania dotyczące losów i działalności Iwana Fiodorowa, zagadkowego przybysza z Moskwy, postaci na wpół mitycznej, dopóki, jak pisał Gębarowicz, opublikowane przez S. Ptaszyckiego¹³, F. Bostla¹⁴, E. Różyckiego¹⁵ i in. Iwowskie i kijowskie archiwalia nie określiły go jako „postać historyczną, działającą w ramach określonej rzeczywistości”¹⁶.

Większość badaczy rosyjskich podkreśla brak informacji zwłaszcza o pierwszej połowie życia drukarza. Datę jego urodzenia oznaczano znakiem zapytania bądź lokowano domyślnie w latach '20–'30 XVI w.¹⁷ Dopiero opublikowane w latach '60. XX w. materiały archiwów Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, zaświadczone fakt studiowania Fiodorowa w tym uniwersytecie w latach 1533–1534 i nadanie stopnia bakałarza Iwanowi Fiodorowowi Moskwitinowi – według E. Niemirowskiego – przesunęło tę cezurę czasową na pierwsze dziesięciolecie XVI wieku¹⁸.

Materiały te, twierdzi dalej Niemirowski, skorygowały także wysuwane wcześniej hipotezy dotyczące wykształcenia i przygotowania zawodowego Fiodorowa. Zgodnie z pierwotnymi przypuszczeniami, urodził się on w Moskwie w rodzinie rzemieślniczej, dzięki czemu posiadał różne umiejętności związane nie tylko z produkcją książki.

¹¹ A. A. Sidorow, *Driewnierusskaja kniżnaja grawiura*, Moskwa 1951, s. 60–115; *idem*, *Nowootkrytoje izdanije Iwana Fiodorowa*, „Poligraficzeskoe proizwodstwo” 1955, no 1, s. 30–31; *idem*, *Naczalo russkogo knigopieczatanija i Iwan Fiodorow*, [w:] *400 let russkogo knigopieczatanija*, t. 1: *Russkoje knigopieczatanije do 1917 g.*, Moskwa 1964, s. 33–52; *idem*, *Pierszodrukar Iwan Fiodorow* (współautor G. I. Koliada), [w:] *Kniga i drukarstwo na Ukraini*, Kiiw 1965, s. 24–41; *idem*, *Istorija oformlenija russkoj knigi*, Moskwa 1964, s. 49–75.

¹² Zob. *Drukarze dawnej Polski*, t. 6: *Małopolska i ziemie ruskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa i W. Krajewski, Wrocław 1960, s. 82–98; M. Gębarowicz, *Iwan Fiodorow i jego działalność w latach 1569–1583 na tle epoki*, cz. 1: *Poprzednicy*, cz. 2: *Opiekunowie i współpracownicy*, „Roczniki Biblioteczne”, r. XIII, z. 1–4, 1969, s. 5–95, 393–481.

¹³ S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie, z końca XVI wieku. Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce*, „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności”, Kraków 1886, t. XI, s. 1–43.

¹⁴ F. Bostel, *Z dziejów malarstwa lwowskiego*, „Sprawozdanie komisji do badania historii sztuki w Polsce”, Kraków 1896, t. V, s. 158–159.

¹⁵ Zob. E. J. Rózić'kij, *Nowi dani pro ostannij period žittia ta smierti Iwana Fiodorowa*, „Archiw Ukraini” 1972, no 5; *idem*, *Do biografii Iwana Fiodorowa*, „Archiw Ukraini” 1971, no 4.

¹⁶ M. Gębarowicz, *op. cit.*, cz. 1, s. 5.

¹⁷ E. Niemirowski w swojej książce *Wozniknowienije knigopieczatanija w Moskwie* pisał: „My nie znamem gdzie i kiedy rodiłsia malczik, ktoromu pri kreszczenii dali choroszeje russkoje imia Iwan” (s. 322); por. *Myci Ukraini. Encyklopedicznij dowidnik*, za red. A. N. Kudric'kogo, Kiiw 1992, s. 600; M. N. Tichomirow, *Naczalo moskowskogo knigopieczatanija*, [w:] *U istokow russkogo knigopieczatanija w Moskwie*, Moskwa 1959, s. 10.

¹⁸ Kserokopię tego zapisu w promocyjnej księdze Uniwersytetu Krakowskiego zamieszcza E. Niemirowski, powołując się na *Statuta rec non Liber Promotionum Philosophorum ordinis in Universitatis Studiorum Jagellonica ab Anno 1402 ad Annom 1849* (wydane przez J. Muczokowskiego w r. 1849), zob. E. L. Niemirowski, *Iwan Fiodorow...*, s. 16.

Wiele kontrowersji budzi również pochodzenie Fiodorowa. W literaturze przedmiotu przyjęto uważać go za moskwianina, a więc rdzennego Rusina. Tymczasem ujawnienie archiwaliów UJ tę pewnośc zachwiało. W oddziale inkunabułów Biblioteki Jagiellońskiej odnaleziono następujący zapis: „Johannes Theodori de Phyetkowycze”, czyli Iwan syn Fiodora z Pietkowic¹⁹. Wykaz studentów UJ przez pierwsze 40 lat XVI w. nie wymieniał żadnego innego Iwana Fiodorowa, dlatego też Niemirowski twierdzi, że chodzi tu o tego właśnie drukarza. Skąd się jednak wzięły Pietkowice? Czy chodzi o Piątkowice w południowej Polsce²⁰, a może o Pietkowicze lub Pitkowicze? Miejscowości o takiej nazwie istniały w powiatach wileńskim, mińskim i nowogródzkim²¹.

Niemirowski pisze, że właśnie z tych terenów pochodzą rody szlacheckie Ragozów i Anforowów herbu „Szreniawa”²², podobnego do używanego przez Fiodorowa znaku typograficznego, którym oznaczał swe późniejsze (Iwowskie) druki. W takim razie byłby Fiodorow Białorusinem, w dodatku szlachetnie urodzonym, czego jednak nie potwierdza jego nazwisko, pochodzące od imienia ojca, co przysługiwało ludziom z niższych warstw społecznych. Poza tym drukarz nigdy nie podpisywał się żadnym nazwiskiem, poza formą „Moskwitin”, wskazującą raczej na pochodzenie niż na nazwę rodową (równolegle używał formy „Iwan syn Fiodora z Moskwy”).

Wątpliwości te rozwiął dopiero w roku 2002 J. Isajewicz, który ustalił, że wymieniony w archiwach UJ Johannes Theodori de Phyetkowycze, najprawdopodobniej pochodził z miejscowości Piątkowice (obecne województwo krakowskie), uzyskał stopień bakałarza, potem zaś został kanonikiem krasnostawskim. W ten sposób hipotezy Niemirowskiego odnośnie daty urodzenia i wczesnej młodości pierwszego drukarza ruskiego zostały co najmniej podważone²³.

¹⁹ *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis*, Cracovia 1887, t. 1. Cyt. za: E. L. Niemirowski, *Iwan Fiodorow...*, s. 17.

²⁰ Zob. D. J. Isajewicz, *Pierszodrukar Iwan Fiodorow...*, s. 39.

²¹ Zob. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow w Bietorussii*, s. 9. Por.: Wieś i folwark Pietkiewicze znajdowały się w powiecie wilejskim. Wieś o tej samej nazwie znajdowała się nad rzeką Usą w powiecie mińskim oraz nad rzeką Iszkoldź w powiecie nowogródzkim. Zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego według planu F. Sulimierskiego, t. 8, Warszawa 1997, s. 111. Wspomniane źródło wymienia także wieś o nazwie Piątkowice, położoną się nad rzeką Wisłoką w powiecie mieleckim, *ibid.*, s. 66.

²² E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 18. O herbie Średniawa/Szreniawa zob. w: H. Stupnicki, *Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów*, t. III, Lwów 1862, s. 82–83; *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. VIII, Lipsk 1841, s. 468–472.

²³ Zob. J. Isajewicz, *Ukraińskie knigowidannia. Witoki, rozwitok, problemi*, L'wiv 2002, s. 106. Jest rzeczą zastanawiającą, dlaczego tak ważne dla historii rosyjskiego drukarstwa, w tym działalności Iwana Fiodorowa fakty, jakie zawarł w swojej książce J. Isajewicz, nie zostały zauważone w kolejnym tomie „Fiodorowskich cztienij” (Moskwa 2003), zawierającym materiały konferencji pod tym samym tytułem, która odbyła się w Moskwie 1–2 października 2003 r. Otwierający tom artykuł E. Niemirowskiego pt. *Pierwaja moskowskaja tipografija w swiecie nowiejszych issledowanij* (s. 11–52) ani słowem nie

Zaskakujący pogląd na temat pochodzenia wielkiego drukarza wypowiada M. Semczyszyn, według którego najnowsze badania dotyczące Fiodorowa i początków drukarstwa ukraińskiego dowodzą, że drukarstwo nie przyszło z Moskwy na Ukrainę, lecz przeciwnie – z Ukrainy do Moskwy i że Fiodorow to nie moskwianin, lecz Rusin-Ukraińiec, który przybył do Moskwy, by założyć tam drukarnię. Pierwsza drukarnia ukraińska, twierdzi ten autor, została założona jeszcze przed r. 1469. Bogaty mieszczanin Stepan Dropan podarował ją cerkwi św. Onufrego, co król Polski Kazimierz IV potwierdził przywilejem nadanym w r. 1469.²⁴ Według tego badacza, wcześniejsze istnienie drukarstwa lwowskiego, które Fiodorow tylko wznowił, nie zaś zapoczątkował, jak się przyjęło uważać, potwierdzają tacy uczeni, jak D. Zubrički, S. Bandtkie i M. Marczenko²⁵.

Z kolei I. I. Ogienko początki drukarstwa ukraińskiego lokuje „na cudzej ziemi w Krakowie w 1491 r.”, ale – jak pisze dalej – „zgasło ono jeszcze w tym samym roku”. Dopiero „moskiewski emigrant Iwan Chwedorowicz” stał się „pierwszym drukarzem na ukraińskiej ziemi”²⁶.

Tak więc pierwsza połowa życia Iwana Fiodorowa nadal pozostaje zagadką (by użyć sformułowania Niemirowskiego)²⁷. Przypuszcza się, że po wstąpieniu do stanu duchownego ożenił się i rozpoczął służbę w cerkwi św. Mikołaja Hostuńskiego na Kremlu, a w latach '50. pracował w oficynie wydawniczej Sylwestra, powołanej przez cara Iwana Groźnego w celu drukowania ksiąg religijnych²⁸. Powstałe tam druki przyjęto nazywać anonimowymi, gdyż nie zostały zaopatrzone w żadne adnotacje odnośnie miejsca, daty druku, nazwy typografii, imienia drukarza, nakładcy czy właściciela, nie posiadały też żadnych tekstów dodatkowych (typu wstępu czy posłowia). Były to pierwsze na gruncie rosyjskim próby przekazania drukiem form dotychczas rękopiśmiennych, poszukiwanie rozwiązań technicznych, zastosowania w nowej technice zaczerpniętych z tradycji książki rękopiśmiennej elementów zdobnictwa²⁹.

Początek lat '60. XVI w. przyniósł nowe wyzwania – car Iwan Groźny postanowił wziąć w swoje ręce sprawy druku ksiąg cerkiewnych. Wynikało to z jego polityki centralistycznej, planowanych reform, budowania cerkwi na zawojowanych ziemiach i konieczności wyposażania ich między innymi w pozbawione błędów

---

komentuje odkrycia J. Isajewicza, co więcej, dyskwalifikuje książkę innego ukraińskiego autora, A. O. Orosa (*Grusziw's'kij monastir i poczatki kirilicznogo slowians'kogo knigodrukunannia*, Użgorod 2001), który pisze o zwerbowaniu Iwana Fiodorowa przez polski wywiad podczas jego studiów w UJ (por. s. 14–15 wymienionego wyżej artykułu Niemirowskiego). Świadczy to o tym, że zarówno sam E. Niemirowski, jak i część badaczy przedmiotu bądź nie zna książki J. Isajewicza, bądź pozostaje wierna ustaleniom E. Niemirowskiego (por. *idem*, *Iwan Fiodorow: okolo 1510–1583*, Moskwa 1985).

²⁴ Zob. M. Semcziszyn, *Tysiacza rokiw ukrains'koi kulturi*, Kiiw 1993, s. 84.

²⁵ Niestety, ukraiński badacz nie podaje źródeł, na które się w swojej książce powołuje.

²⁶ I. I. Ogienko, *Istorija ukrains'kogo drukarstwa*, Kiiw 1994, s. 66–67.

²⁷ E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 22.

²⁸ Por. *Drukarze...*, t. 6, s. 82.

²⁹ E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 22.

i zniekształceń księgi cerkiewne. Na czele nowo utworzonej drukarni państwowej postawił Fiodorowa, doświadczonego mistrza czarnej sztuki. Nowa drukarnia mieściła się na ulicy Nikolskiej, skąd w 1564 r. wyszła drukiem pierwsza moskiewska datowana książka – *Apostol*³⁰.

Apostol, czyli Dzieje Apostolskie i Listy, zaczęto drukować 19 kwietnia r. 1553 i ukończono w marcu r. 1564. Książka liczyła 268 kart bogato zdobionych drzeworytami. Wydrukowana została na pięknym francuskim papierze, dwubarwnym czarnym i czerwonym drukiem, drobnym, wyraźnym, czytelnym krojem pisma. Prawy i lewy margines wyrównano. Zasadniczo liczba wierszy na stronie wynosiła 25, tam gdzie umieszczono winiety – 17. Numeracja kart jest niekonsekwentna, zdarzają się błędy. Do usterek należy także zaliczyć przypadki łącznego zapisu dwu słów (jak miało to miejsce w drukach anonimowej oficyny)³¹.

Nowością było umieszczenie w *Apostole* 1564 r. frontyspisu – ryciny przedstawiającej ewangelistę Łukasza. Ponadto książkę zdobi seria wspaniałych winiet (jest ich w księdze 46, niektóre zostały użyte kilkakrotnie), ornament i 22 inicjały.

A. Sidorow zwraca uwagę na zastosowane w *Apostole* świadome rozwiązania typograficzne, dzięki czemu odchodzi ona od tradycji książki rękopiśmiennej i zwiastuje przejście do nowej, odmiennej techniki – techniki druku³².

Apostol 1564 r. Fiodorowa był wielokrotnie i wszechstronnie opisany przez badaczy nie tylko rodzimych, ale także i zagranicznych. Pierwszą wzmiankę o nim zawiera zabytek XVIII w. *Skazanie o woobrażeniu knig pieczatnogo diela*³³. Następna została zamieszczona w *Razgoworje między czużezstrannym czelowiekom i rossijskim o ortografii* W. K. Trediakowskiego (1748)³⁴.

Pierwszego wyczerpującego, bardzo szczegółowego opisu tego pierwodruku dokonał W. E. Rumiancew³⁵ w XIX w., następne pochodzą już z XX wieku – należy tu wymienić T. N. Protasjewą³⁶, A. I. Niekrasowa³⁷, A. S. Orłowa³⁸ czy cytowanych

³⁰ Zob. A. Bolek, *Ogólna charakterystyka druków moskiewskich XVI–XVII wieku*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnostoiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji Kraków 7–10 XI 1991*, red. J. Rusek, W. Witkowski i A. Naumow, Kraków 1993, s. 202. Por. *Russkaja staropieczatnaja literatura XVI – pierwaja czetwiert' XVII w. Tjematika i stilistika priedistowij i postowij*, Moskwa 1981, s. 46.

³¹ Zob. A. A. Sidorow, *Istorija oformlenija...*, s. 52; por. E. L. Niemirowskij, *Wozniknowienije...*, s. 278; *idem*, *Iwan Fiodorow...*, s. 103.

³² Zob. A. A. Sidorow, *op. cit.*, s. 52.

³³ Zob. E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 98.

³⁴ *Ibid.*, s. 98.

³⁵ W. E. Rumiancew, *Sbornik pamiatnikow, odnosiaszczichsia do knigopieczatnija w Rossii*, wyp. 1, Moskwa 1872.

³⁶ T. N. Protasjewą, *Opisanie pierwopieczatnych russkich knig*, [w:] *U istokow russkogo knigopieczatnija*, Moskwa 1959, s. 156–196.

³⁷ A. I. Niekrasow, *Knigopieczatnije w Rossii w XVI i XVII wiekach*, [w:] *Kniga w Rossii: ot naczala pis'miennosti do 1800 goda*, pod red. W. J. Adariukowa i A. A. Sidorowa, Moskwa 1924, s. 64–126.

³⁸ A. S. Orłow, *K woprosu o naczale pieczatnija w Moskwie*, [w:] *Iwan Fiodorow pierwopieczatnik*, Moskwa–Leningrad 1935, s. 9–26.

już A. A. Sidorowa i E. L. Niemirowskiego. Ich prace stanowią bardzo dokładne, szczegółowe opracowania tekstologiczne, dotyczą także zawartości treściowej *Apostoła* (łącznie z *Postowiem*), tekstu i ortografii, pisma, frontyspisu, ornamentyki, wreszcie techniki drukarskiej Fiodorowa³⁹.

Bardzo ciekawe ustalenia zawiera obszerny artykuł G. I. Koliady⁴⁰. Wcześniej jednak warto przypomnieć, że jednym z najważniejszych powodów wprowadzenia druku w Rosji było dążenie do usunięcia wszelkiego autoramentu błędów, od jakich roiło się w księgach rękopiśmiennych. Opuszczone, dodane lub zniekształcone słowa wprowadzały w błąd, zmieniały sens, nieraz całkowicie wypaczały oryginał. Zjawisko to miało tak ogromną skalę, że Sobór Moskiewski 1551 r. (zwany „Stogławym”, bo zatwierdził sto postanowień) m.in. wydał rozporządzenie o „dobrych przekładach” i o drukowaniu najważniejszych ksiąg cerkiewnych⁴¹. Zadanie to car Iwan IV powierzył właśnie Iwanowi Fiodorowowi.

G. I. Koliada porównał 42 rękopisy *Apostoła* redakcji ruskiej i 3 redakcji łacińskiej. Jak się okazało, trudno jednoznacznie wskazać źródło, z którego mógł korzystać moskiewski drukarz. Różnego rodzaju są wprowadzone przez niego poprawki. W szeregu przypadków Fiodorow uzupełnił tekst wstawkami niewiadomego pochodzenia, poprawił wiele błędów, zastąpił obce, przede wszystkim greckie słowa rosyjskimi ekwiwalentami lub przetłumaczone nieudolnie z greckiego zastąpił oryginalnymi, o ile zdążyły już wejść do literackiego języka narodowego. Często także modernizował język swego *Apostoła*, zastępując słowa przestarzałe lub te, które zmieniły swoje znaczenie współczesnymi leksemami. Konsekwentnie usuwał także południowosłowiańskie normy ortograficzne, obce językowi XVI w., nawet jeśli zdążyły się już w nim zadomowić⁴².

Tę redakcyjną działalność Fiodorowa dość krytycznie ocenił Szymon Budny, działacz litewsko-białoruskiej reformacji, organizator pierwszej białoruskiej drukarni w Nieświeżu, autor polskich przekładów Biblii. Budny wyróżniał 3 zasadnicze redakcje *Pisma Świętego*: grecką, łacińską i słowiańską. Grecką redakcję odrzucał, gdyż, jak twierdził, Grecja wydała najwięcej heretyków. Łacińskie przekłady uważał za najwierniejsze, choć także skażone wszelkimi możliwymi herezjami. Słowiańskie zaś przekłady uważał za błędne, gdyż dokonano ich wtedy, kiedy już w greckich księgach „niemało fałszu było”.

Odnotowując staranność redakcji *Apostoła*, Budny nie uważał jednak tej książki za wzorową, gdyż za podstawę brano niepoprawione teksty, pełne błędów i znie-

³⁹ Tekstologiczne badania tekstu *Apostoła* w porównaniu do analogicznych tekstów rękopiśmiennych XV–XVI w. po raz pierwszy przeprowadzili w 1678 r. Sylwester Miedwiediew, Nikifor Simonow i Josif Bielyj – „korektorzy Pieczętnego dworu” (drukarni Fiodorowa w Moskwie). Zob. E. L. Niemirowskij, *Wozniknowienije...*, s. 278–285.

⁴⁰ G. I. Koliada, *Rabota...*, s. 225–254.

⁴¹ *Ibid.*, s. 227.

⁴² *Ibid.*, s. 228–229.

kształceń, których Fiodorow i Mścislawiec (współpracownik Fiodorowa z czasów moskiewskich i lwowskich) poprawić nie byli w stanie⁴³.

Jednym z elementów *Apostoła* 1564 r. niezmiennie przyciągającym uwagę badaczy jest wspomniany już frontyspis przedstawiający św. Łukasza⁴⁴. Kompozycja składa się z ramki utworzonej przez łuk triumfalny wsparty na kolumnach. Motyw postaci siedzącej pod półkolem zwieńczającym kolumny często spotyka się w rosyjskiej sztuce ikonograficznej. Oryginalność zastosowanego przez Fiodorowa rozwiązania polega na położeniu akcentu na postać – pisarza i jego pracę. Przestrzeń zamknięta wewnątrz ramki jest czysto abstrakcyjna. Nie zaznaczono horyzontu, nie zakłóca jej żaden element świata zewnętrznego czy wnętrza, przez co nabiera ona cech przestrzeni idealnej, niematerialnej, lokuje ewangelistę skupionego na pracy w innym, pozaziemskim wymiarze.

Badania wykazały, że dla tej miniatury (po raz pierwszy w historii książki zajmującej całą stronę) Fiodorow przygotował dwie deski: jedną z postacią apostoła, drugą – z ramką. Pozwalało to na wykorzystanie obu elementów drzeworytu w różnych wariantach. Taka technika „podwójnej” ryciny nie była znana na Zachodzie, była wynalazkiem Fiodorowa⁴⁵.

Niektórzy badacze uważali, że ramka frontyspisu ze św. Łukaszem to kopia niemieckiej ryciny przedstawiającej Jezusa Nawina, legendarnego bohatera żydowskiego, autorstwa E. Schna, zamieszczonej w norymberskiej *Biblii* z r. 1524. Niewątpliwie druki zachodnie nie były obce Iwanowi Fiodorowowi. Istniała wszak wówczas instytucja wędrownych drukarzy, drukowane książki wędrowały wraz z nimi po całym kontynencie. Fiodorow znał niemieckie druki i tę konkretną rycinę. Jednak, jak słusznie zauważa Sidorow, drukarz rosyjski nie skopiował, lecz twórczo przetworzył skądinąd uniwersalny motyw, zmienił jego przestrzenno-perspektywiczne parametry: zrezygnował z pnączy oplatających kolumny, z postaci nagich amorków trzymających w rękach rogi obfitości, także z postaci nagiej syreny również z rogami obfitości w obu dłoniach. Zamiast tych elementów wprowadził cylindryczne okna po obu stronach łuku, syrenę zastąpiła kępa traw. Moskiewski grawer zmienił także konfigurację kolumn, uczynił je mocniejszymi, masywniejszymi, wprowadził wyrazisty ornament roślinny. Wąską płaszczyznę poziomą, na której wspierają się ramiona łuku, nachylił pod większym kątem, przez co osiągnął efekt większej głębi. W wersji Fiodorowa rycina jest bardziej surowa, oszczędna w użytych elementach, ale dzięki temu bardziej klasyczna, szlachetna, kontrast czerni i bieli wzmacnia światło i absolutną czystość rysunku⁴⁶. A. Sidorow podkreśla także nowatorską

⁴³ Zob. G. J. Golenczenko, *Russkije pierwopieczatniki i Simon Budnyj*, „Kniha. Issledowanija i materialy”, sb. X, Moskwa 1965, s. 154.

⁴⁴ Opisywali go m.in.: E. L. Niemirowskiej, *Wozniknowienije...*, s. 289–295; *idem*, *Iwan Fiodorow...*, s. 104–105; A. A. Sidorow, *Istorija oformlienija...*, s. 52–56; A. I. Niekrasow, *Knigopieczatanije...*, s. 88–89.

⁴⁵ A. A. Sidorow, *Istorija oformlienija...*, s. 54.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 56. Por. także E. L. Niemirowskiej, *Wozniknowienije...*, s. 289–293.

realizację postaci siedzącego przy pulpicie apostoła, przedstawionego proporcjonalnie i realistycznie, Fiodorow zastosował tu spotykaną w staroruskich freskach tzw. perspektywę „odwróconą”, stwarzającą wrażenie, że artysta widział przedstawianą postać z góry. Taka perspektywa przedstawiania postaci nie jest typowa dla sztuki zachodniej⁴⁷.

O wysokim kunszcie grawerskim Fiodorowa świadczą także winiety i inne elementy ornamentu zdobiącego *Apostoła*. Noszą one wprawdzie cechy stylu niemieckiego („roślinność gotycka”), ale w wariacie ruskim piękne motywy liści, kwiatów i owoców są bardziej wyraziste, plastyczne, głębokie, wykazują pokrewieństwo z tradycją rosyjskiej książki rękopiśmiennej z jej bogatą ornamentyką⁴⁸.

Także *Postowie* dołączone do *Apostoła* stało się obiektem wnikliwych badań naukowych, dyskusji, wysuwania nieraz sprzecznych hipotez. Niektórzy uczeni poddawali w wątpliwość autorstwo Fiodorowa⁴⁹, przypisując je metropolicie Sylwestrowi lub Makaremu, inni znajdowali zbyt wiele zbieżności z tekstami Maksyma Greka, by mogły one wyjść spod pióra Fiodorowa⁵⁰. Dopiero badania przeprowadzone przez B. W. Sapunowa, który porównał postłowia obu *Apostołów* – moskiewskiego i lwowskiego – rozstrzygnęły te wątpliwości⁵¹.

Postowie Apostoła 1564 r. to swego rodzaju opowieść o carze Iwanie Groźnym, który po zawładnięciu ziem kazańskich polecił wznosić na nich liczne cerkwie, zdobić je ikonami i zaopatrywać w święte księgi, naczynia i inne przedmioty cerkiewnego przeznaczenia. Świadomy posługiwania się przez Kościół zachodni księgami drukowanymi, władca ruski zastanawiał się, w jaki sposób zrealizować to w swoim państwie. W tym celu polecił zbudować specjalny dom – Pieczatnyj dwór i zorganizować w nim drukarnię. Za te działania i wydrukowanie pierwszej książki (właśnie *Apostoła*) car szczerze wynagrodził diakona Iwana Fiodorowa i jego współpracownika Piotra Mścistawca. Dalej w *Postowiu* pada tytuł tej pierwszej książki – *Diejanija apostolska i postanija sobornaja i swiatogo apostoła Pawła postanija*. Oznaczono także dokładnie daty druku: 29 kwietnia 1563 r. – 11 marca 1564 r.

Z uwagi na swoją treść – opowieść o carze – *Postowie* jest w rosyjskiej literaturze jedynym tego rodzaju tekstem. Badania wykazały, że budzące wątpliwości obecne w nim zapożyczenia, nieraz całe frazy, wynikają z obowiązującego wówczas stylu dokumentu oficjalnego, który obligatoryjnie zaczynać się musiał od

⁴⁷ A. A. Sidorow, *op. cit.*, s. 56.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 58. Por. także E. L. Niemirowskij, *Wozniknowienije...*, s. 295–310, na których autor dokładnie opisuje poszczególne elementy szaty graficznej *Apostoła* 1564 r.

⁴⁹ Zob. A. S. Orłow, *K woprosu...*, s. 18.

⁵⁰ Zob. E. L. Niemirowskij, *Wozniknowienije...*, s. 282–283; por. A. S. Diemin, *Postowie k pierwopieczatnomu Apostołu Fiodorowa 1564 g. kak literaturnyj pamietnik*, „Trudy Otdiela Driewnierusskoj Literatury”, t. XXVI, Leningrad 1971, s. 268–269.

⁵¹ B. W. Sapunow, *Pierwopieczatnik Iwan Fiodorow kak pisatiel*, „Trudy Otdiela Driewnierusskoj Literatury”, t. XIV, Moskwa 1958, s. 268–271.

niekończącej się wyliczanki inwokacyjnej. „Izłożenijem otca, i spospieszenijem syna, i sowierszenijem swiatogo ducha, powieleniem błagoczewiawo caria i wielikago kniazia Iwana Wasilewicza..”, zaczynające moskiewski *Apostół*, to klasyczny początek każdego latopisu, gramoty, posłania czy innego oficjalnego dokumentu epoki. Niezliczone inwokacje do niebieskich i ziemskich instancji stanowiły kanon, raz na zawsze ustalone obowiązkowe formuły początkowe.

Mimo to styl *Posłowia* autorstwa Fiodorowa odbiega od klasycznego wzorca – wyróżnia się większą lakonicznością i oszczędnością w doborze środków wyrazu. Fiodorow świadomie zrezygnował z długiego szeregu inwokacji, z obowiązkowych cytatów z *Biblii*, fragmentów przemówień cara i metropolity, obecnych w innych zabytkach XVI w. W *Posłowiu Apostoła* 1564 r. obowiązkowe formuły stylistyczne zostały znacznie skrócone, zamieszczono tylko jeden krótki cytat z *Biblii* i przytoczono zaledwie kilka słów metropolity. Odciażyło to styl tego tekstu, przydało mu lekkości i elegancji, co z kolei nie odpowiadało gustom XVI-wiecznego czytelnika. Dlatego posłowia i przedmowy w następnych drukach Fiodorowa są już o wiele bardziej wielosłowne i rozbudowane⁵².

Następnym drukiem moskiewskim Fiodorowa i Mścistawca był *Czasownik* 1565 r. – prawosławna księga modlitewna, służąca także celom edukacyjnym. *Czasownik* został zbadany przez uczonych i opisany jeszcze w XIX w. przez I. P. Karatajewa⁵³, a następnie w XX w. przez A. S. Ziornową⁵⁴, T. N. Protasjewą⁵⁵, A. I. Niekrasowa⁵⁶ i in.

Z *Posłowia* do *Czasownika* dowiadujemy się, jakie były daty druku: od 2 września do 29 października 1565 roku. Na początku XX w. w Królewskiej Bibliotece w Brukseli znaleziono egzemplarz *Czasownika* z innymi datami druku: 7 sierpnia – 29 września 1565 r., a więc wcześniejsze wydanie (w 1903 r. opisane przez holenderskiego badacza A. Tiberghiena)⁵⁷.

Jak się okazało, oba wydania *Czasownika* dość znacznie różnią się od siebie. Pierwszy zawiera wiele usterek, które usunięto w drugim wydaniu, przygotowywanym przez Fiodorowa w czasie o wiele dłuższym⁵⁸. Dlaczego w tak krótkim czasie Fiodorow zdecydował się wydać aż dwa wydania tego samego tekstu, w dodatku nieidentyczne? Interesującą hipotezę na ten temat wysunął G. I. Koliada.

⁵² *Ibid.*, s. 274–275.

⁵³ Zob. I. P. Karatajew, *Opisanije 1878 g.*, [w:] *idem, Opisanije stawiano-russkich knj, napieczatannyh kirillowskim bukwami*, wyp. 1: 1491–1730. *S 1491 po 1600*, Spb. 1878; *Opisanije 1883 g.*, s. 155–157.

⁵⁴ A. S. Zermowa, *Naczalo...*, s. 40–42.

⁵⁵ T. N. Protasjewa, *Opisanije...*, s. 156–196.

⁵⁶ A. I. Niekrasow, *Knigopieczatanije...*, s. 83–84.

⁵⁷ Mikrofilm tego wydania otrzymała Państwowa Biblioteka im. W. I. Lenina dopiero w 1957 r.. Dzięki temu naukowcy rosyjscy mogli rozpocząć badania tego zabytku. Zob. G. I. Koliada, *Iwan Fiodorow...*, s. 238,

⁵⁸ Niemirowski szczegółowo omawia wszystkie różnice obu wydań *Czasownika*. Zob. E. I. Niemirowskij, *Woznikowienije...*, s. 313–315.

Pierwsze wydanie *Czasownika*, przypuszcza Koliada, zostało wydrukowane na konkretne zamówienie znanego moskiewskiego przedsiębiorcy Stroganowa, według wszelkiego prawdopodobieństwa, z zastrzeżeniem wiernego przekazania wskazanego oryginału rękopiśmiennego. To tłumaczyłoby obecność w tekście tyłu błędów i niedoskonałości, niższy poziom druku, niż miało to miejsce w przypadku *Apostola*. Potwierdzenie tej tezy przynosi poświadczony dokumentami fakt posiadania przez rodzinę Stroganowych 48 egzemplarzy tego *Czasownika*, nie stwierdzono jednak ostatecznie, czy wyszły one spod prasy Fiodorowa, Mścislawca czy Andronika Niewieży.

Koliada porównał teksty obu *Czasowników* i przeanalizował różnice, co pozwoliło mu stwierdzić równie staranną pracę redaktorsko-korektorską moskiewskiego drukarza przy drugim *Czasowniku*, jak podczas przygotowywania do druku *Apostola*⁵⁹.

Obydwa *Czasowniki* zamykają moskiewski etap działalności drukarskiej Iwana Fiodorowa.

Kolejny etap to Zabłudów, miasto na pograniczu Podlasia i Wielkiego Księstwa Litewskiego, rezydencja magnackiego rodu Chodkiewiczów. W 1553 r. miasto otrzymało prawa miejskie, wielki hetman Grzegorz Chodkiewicz, w trosce o okoliczną ludność wyznającą obrządek wschodni, ufundował w Zabłudowie cerkiew, przy której zorganizował szkołę, szpital dla ubogich, planował także wydrukowanie własnym sumptem ksiąg cerkiewnych, które służąc edukacji okolicznej ludności spełniałyby jednocześnie funkcję polityczną – umacniały tożsamość narodową i wyznaniową, chroniły przed skutkami polonizacji wynikającymi z planowanej unii polsko-litewskiej⁶⁰.

Fiodorow przybył do Zabłudowa po tym, jak musiał wyjechać z Moskwy, mimo ożywionej i prowadzonej tam z sukcesem działalności wydawniczej. Jak później sam napisze w *Postowiu* do lwowskiego *Apostola*, zmusiły go do tego posadzenie o herezję, nienawiść i zawiść możnych (świeckich i duchownych), upatrujących w zmienionych (poprawionych) tekstach drukowanych przez niego ksiąg cerkiewnych zagrożenia dla swego wygodnego świata. Ponadto w Moskwie Fiodorow pozostawał na usługach cara Iwana Groźnego; jego reformy i dążenie do jedynowładztwa na ziemiach ruskich w najwyższym stopniu niepokoiły wyższe sfery społeczne. Nie mając oparcia w carskiej protekcji i opiece, Fiodorow zdecydował się na uchodźstwo⁶¹.

⁵⁹ Zob. G. I. Koliada, *Rabota...*, s. 313–315. Inną hipotezę podają polscy badacze. Według nich najprawdopodobniej Fiodorow zorientował się, że zaplanowali z Mścislawcem zbyt niski nakład i dodrukowali większą liczbę egzemplarzy, zmieniając daty druku. Zob. *Drukarze dawnej Polski*, t. 6, s. 84. Hipoteza ta jednak nie tłumaczy znacznych różnic w obu tekstach.

⁶⁰ Zob. Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 39–44.

⁶¹ Zob. M. Gębarowicz, *Iwan Fiodorow...*, s. 30.

Okoliczności, w jakich drukarze rosyjscy trafili do Zabłudowa (Fiodorow opuścił Moskwę w towarzystwie Mścisławca), są dość skomplikowane, hipotezy wysuwane przez różnych uczonych sprzeczne. Opierając się na dokumencie znalezionym w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, Niemirowski ustalił, że do rozstrzygającego spotkania drukarzy moskiewskich z polskim królem Zygmuntem Augustem, o którym pisał Fiodorow w posłowie do *Ewangielija uczielnogo* i, w konsekwencji, do założenia drukarni w Zabłudowie, doszło w Lublinie jesienią 1566 r.⁶²

Ta druga założona przez Fiodorowa drukarnia działała w okresie od r. 1567 do r. 1570. Drukarze rosyjscy przygotowali kaszty, prasy, odlali czcionki i przygotowali nowe drzeworyty. W niespełna rok później (8 lipca 1568 r.) przystąpili do druku *Ewangielija uczielnego*, który ukończyli 17 marca 1569 r. Było to dzieło o objętości 814 stron *in folio*. Pierwowzorem dla tego wydania był rękopis jednego ze słowiańskich przekładów *Ewangieliarza pouczającego*, którego jeden z odpisów znajdował się bibliotece klasztoru supraskiego⁶³.

Książka zawiera 77 pouczeń komentujących fragmenty *Biblii* przeznaczone na niedziele i święta całego roku, krótki zwrot do czytelników, 2 przedmowy (prawdopodobnie autorstwa archidiakona supraskiego Eustachego i protopopa supraskiego Nestora) oraz wstęp samego hetmana Chodkiewicza, który uczestniczył także w doborze i przygotowaniu tekstów do druku, nie ograniczając się do roli nakładcy.

Książka wydrukowana została na papierze polsko-litewskiego pochodzenia. Zdobija ją jedna duża rycina przedstawiająca herb hetmana Chodkiewicza w prostokątnej ramce, podobnie jak w *Apostole* 1564 r. utworzona przez kolumny zwieńczone łukiem triumfalnym. W centrum ryciny znajduje się tarcza, nad nią hełm rycerski z piórami w otoczeniu liści lilii. Nad hełmem umieszczono inicjały właściciela herbu, poniżej jego imię i tytuły. Ponadto szatę graficzną książki stanowią 3 winiety, 6 finalików, 7 dużych i 78 małych inicjałów. Winiety wydrukowano z tych samych desek, których użyto w *Apostole* 1564 r. i w *Czasowniku* 1565 r.⁶⁴

Drugim zabłudowskim drukiem jest *Psalterz z Czasosłowcem* wydrukowany w 1570 r. już przez samego Fiodorowa po tym, jak Piotr Mścisławiec wyjechał do Wilna i tam otworzył nową drukarnię w domu Mamoniczów.

Druk *Psalterza z Czasosłowcem* rozpoczęto 26 września 1569 i zakończono 23 marca 1570 r. Do naszych czasów zachowały się 3 egzemplarze tego druku, wszystkie zdefektowane (1 znajduje się w Anglii, 2 – w Petersburgu). Książka

⁶² E. L. Niemirowskij, *Wozniknowienije...*, s. 332–340; *idem*, *Iwan Fiodorow...*, s. 117–118, *idem*, *Iwan Fiodorau i Piotr Cimafiejew Mscisławiec u Bielarusi*, [w:] *450 god bielaruskaga knigapieczatanija*, Minsk 1968, G. I. Koliada, *Rabota...*, s. 246–254; s. 137–141 i in.; por. Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, *op. cit.*, s. 41.

⁶³ Podając te fakty, Z. Jaroszewicz-Pierestawcew powołuje się na książkę J. A Łabyncewa i L. P. Szczawińskiej pt. *Prawostawnaia Akadiemija Chodkiewiczej i jejo izdanija* (Moskwa 1966).

⁶⁴ Zob. J. L. Niemirowski, *Iwan Fiodorau...*, s. 144–148. Autor podaje tu również miejsce przechowywania poszczególnych odnalezionych egzemplarzy tego zabytku.

została bardzo dobrze przygotowana pod względem redakcyjnym, prawdopodobnie Fiodorowowi pomagał zabłudowski znawca starożytności słowiańskich Eustachy⁶⁵.

Z. Jaroszewicz-Pierestawcew podkreśla, że *Psalterz*, zaliczany do czwartej, tzw. poprawionej redakcji, posiada „osobliwości tekstologiczne” obce książce wschodniosłowiańskiej: umieszczono w niej krótkie objaśnienia nadpisane nad psalmami. Druga część zbioru, *Czasostowiec*, jest skróconym wariantem wcześniejszych i współczesnych drukarzowi rękopiśmiennych odpisów tego zabytku. Na karcie 60v umieszczono „klucz alfa na 532 leta”, a na kartach 61v–74r paschalia i dopełnienia w tablicach⁶⁶.

W drugim druku zabłudowskim zamieszczono dwie ryciny na całą stronę. Pierwsza to herb Chodkiewicza, taki sam jak w *Ewangeliarzu pouczającym*, lecz w mniejszym formacie, w jakim wydrukowano *Psalterz*, Fiodorow przygotował nowy drzeworyt, dzięki subtelniejszemu, delikatniejszemu rysunkowi dużo lepszy od pierwowzoru pod względem artystycznym. Druga rycina przedstawia legendarnego autora *Psalterza* – króla Dawida – siedzącego na ustawionym na polu tronie. Rycina jest zwierciadlaną kopią jednej z rycin z niemieckiej *Biblii* r. 1560 lub r. 1564. W porównaniu z umowną symboliką wizerunku św. Łukasza z *Apostoła* 1564 r. stanowi krok naprzód, świadczy o rozwoju Fiodorowa jako artysty.

Ornamentykę książki stanowi także 31 winiet z 5 desek, 4 finaliki z 3 desek i bardzo duża liczba inicjałów z 21 desek. Wszystkie matryce, z których wydrukowane zostały ilustracje i elementy ornamentu dla *Psalterza*, Fiodorow przygotował specjalnie. Zabrał je potem do Lwowa, a używano ich w lwowskich drukarniach jeszcze do połowy XVIII w.⁶⁷

W *Psalterzu* występują błędy. Niemirowski tłumaczy je pośpiechem, być może zapadła już decyzja o likwidacji drukarni zabłudowskiej⁶⁸.

Mimo obietnic hetmana Chodkiewicza, *Psalterz z Czasostowcem* był ostatnim zabłudowskim drukiem, Wkrótce potem drukarnia przestała istnieć. W *Postwoiu* do lwowskiego *Apostoła* Fiodorow tłumaczył tę decyzję hetmana jego podeszłym wiekiem, związanymi z tym dolegliwościami, depresją, wreszcie długami. M. Gębarowicz podaje inne przyczyny likwidacji drukarni: otóż według polskiego badacza, miała ona przede wszystkim służyć zaspokojeniu własnej pychy i ambicji magnata i bynajmniej nie była częścią szeroko zakrojonej akcji kulturalno-oświatowej⁶⁹.

Wprawdzie hetman próbował zabezpieczyć materialnie los drukarza, darując mu (według jednych) lub tylko oddając w dzierżawę (według drugich) wieś i proponując życie rolnika, ale Fiodorow pragnął inne, „duchowe ziarno rozsiewać we wszechświecie”⁷⁰.

⁶⁵ Zob. Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, *op. cit.*, s. 48.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 45.

⁶⁷ Zob. E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 133–134.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 133.

⁶⁹ M. Gębarowicz, *Iwan Fiodorow...*, s. 384.

⁷⁰ Zob. E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 135.

Kolejny etap działalności drukarskiej Fiodorowa to Lwów. Niemirowski opisuje trudną podróż drukarza z Zabłudowa do Lwowa, jeszcze bardziej skomplikowaną z powodu grasującej wówczas epidemii zarazy morowej. Przybycie Fiodorowa do Lwowa zaświadcniają dokumenty datowane na rok 1573. Około roku trwały perypetie związane z uruchomieniem trzeciej, a pierwszej własnej drukarni mistrza czarnej sztuki (konflikty z lwowskim cechem stolarskim, trudności finansowe)⁷¹. Wreszcie 15 lutego 1574 r. ukazuje się pierwszy druk lwowskiej drukarni – *Apostoł*.

Apostoł 1574 r. został wydrukowany czcionką moskiewską, układ, zbliżony do moskiewskiego *Apostola*, różni się jednak od niego w sposób świadczący o tym, że artysta-drukarz zawsze i wszędzie starał się udoskonalać swą sztukę typograficzną. Na przykład w lwowskim *Apostole* każdy rozdział zaczyna się od nowej strony. W końcu książki zamieszczono posłowie zatytułowane *Sija ubo powiest' izjawlajet otkudu naczasia i kako swierszysia drukarnia sija*⁷². W odróżnieniu od *Postowia Apostola* z r. 1564 Fiodorow opowiada w nim o sobie, o swojej misji rozpowszechniania słowa Bożego i świadectwa o Jezusie Chrystusie, o początkach drukowania książek w Moskwie, o prześladowaniach drukarzy, o ucieczce na Litwę, o drukarni zorganizowanej w majątku Chodkiewicza, o przyczynach zaprzestania jej działalności, wreszcie o przybyciu do Lwowa i utworzeniu tu drukarni. Jest to, pisze Niemirowski, wspaniały przykład literatury wspomnieniowej, pierwsze opublikowane wspomnienia⁷³, a jednocześnie wspaniały materiał dla historyków książki.

W lwowskim *Apostole* znajdują się 3 całostronicowe ryciny. Foliał liczący 280 kart otwiera herb Chodkiewicza, wydrukowany z 2 desek, z których jedna jest wstawiona w drugą. Kompozycja heraldyczna odcisnięta została z deski użytej w *Psalterzu* zabłudowskim i umieszczona w ramce frontspisu *Apostola* moskiewskiego. Rycina ta była wielokrotnie opisywana⁷⁴.

Po częściach wstępnych do książki wprowadzono drugą rycinę – wizerunek ewangelisty Łukasza, także w moskiewskiej ramce. Nowe jest przedstawienie postaci ewangelisty. W prawym dolnym rogu znajdują się inicjały WS (prawdopodobnie Wendela Szarfenbergera, przypuszczalnego wykonawcy ryciny), nad nimi znak noża – głównego narzędzia drzeworytnika. Pod zydem, na którym siedzi ewangelista, umieszczono litery cyrylicy, które jedni odczytują jako LP, a inni jako AP (co miałyby świadczyć o autorstwie Ławrina Filipowicza Puchały).

Inicjałami WS podpisana jest także trzecia rycina, przedstawiająca skomplikowaną kompozycję heraldyczną, umieszczoną na ostatniej stronie książki.

⁷¹ *Ibid.*, s. 145–147.

⁷² *Ibid.*, s. 151.

⁷³ *Ibidem*. Por. A. Naumow, *Teologiczny aspekt druku (na materiale najstarszych wydań cerkiewno-słowańskich)*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowańskie...*, s. 89–91.

⁷⁴ E. L. Niemirowski przywołuje prace następujących badaczy rosyjskich: W. I. Swiencickaja, *Kto że autor ansambla?*, „*Twórczość*” 1971, nr 12, s. 22; J. P. Zapasko, *Mistec'ka spadszczyzna Iwana Fiodorowa*, Lwów 1574, s. 45; A. Birkenmajer, *Studia filologiczne*, Wrocław 1975, d. 332–334; J. D. Isajewicz, *Pierszodrukar...*, s. 60–61. Zob. E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 151.

Roślinny ornament (rodem z rosyjskiej książki rękopiśmiennej) otacza herb Lwowa (wizerunek lwa w miejskich wrotach na tle trzech wież) i typograficzny znak Fiodorowa, po raz pierwszy umieszczony właśnie w tej księdze.

Apostoł lwowski zdobi ponadto 51 winiet z 31 desek, 47 finalików z 10 desek i 23 grawerowane inicjały z 6 desek. 20 winiet pochodzi z okresu moskiewskiego, pozostałe zaprojektowane zostały specjalnie dla *Apostoła* 1574 r. Jedna z winiet jest kopią kompozycji Hansa Zebalda Bohema (1500–1550) „Ornament s architekturnymi ukraszienijami i gołowami delfinow”, co świadczy o zainteresowaniu Fiodorowa nową dla niego techniką rzeźby w metalu. Podobno podejmował on próby zastosowania tej techniki, jednak ostatecznie nie wykorzystał jej w swoich drukach⁷⁵.

Apostoł lwowski wydrukowany został na ukraińskim i polskim papierze. Nakład, jak się szacuje, wynosił od 1000 do 1200 egzemplarzy⁷⁶.

W tym samym 1574 roku wyszedł z lwowskiej drukarni pierwszy elementarz tłoczony cyrylicą – *Azbuka*. Losy tej książki szeroko i drobiazgowo opisuje Niemirowski⁷⁷. Jest to mała 80-stronicowa książeczka o wymiarach 15,7×10 cm. Wydrukowana została na tym samym papierze, co lwowski *Apostoł*, czcionką, którą Fiodorow przywiózł z Moskwy. Książkę zdobi 5 winiet, 3 finaliki, a także 2 niewielkie ryciny przedstawiające herb Lwowa i typograficzny znak Fiodorowa.

Na pierwszej stronie umieszczono 45 liter alfabetu cyrylicckiego, na odwrocie – te same litery w kierunku przeciwnym: od „iżycy” do „az”. Dalej następują połączenia samogłosek z różnymi spółgłoskami. Od piątej strony rozpoczyna się rozdział zawierający odmianę czasowników w układzie alfabetycznym, kolejny rozdział poświęcono akcentowi i zjawisku „pridychanija” (przydechu). 22 strony przeznaczono na zagadnienia ortografii w połączeniu z odmianą rzeczowników i przymiotników. Potem następowały teksty, których celem było wyrobienie u uczących się nawyków czytania i pisania (opowieść o mękach Chrystusa, popularne modlitwy, fragmenty przypowieści Salomona i listów apostoelskich). Ich dobór podporządkowano celom moralizatorskim, dydaktycznym i pedagogicznym (miały służyć jako porady dla rodziców, nauczycieli i uczniów). Taki przemyślany dobór tekstów nadaje z jednej strony *Azbuce* wymiar kodeksu etyczno-moralnego, z drugiej zaś humanistycznego programu nauczania początkowego. Kończy się ten pierwszy podręcznik do nauki czytania i pisania krótkim posłowiem, w którym Fiodorow nazywa siebie nie jego autorem, lecz tym, który dokonał wyboru tekstów świętych apostołów i Ojców Kościoła⁷⁸.

⁷⁵ Zob. E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 152–153; por. E. P. Zapasko, *Mistec' two knigi...*, s. 56–61.

⁷⁶ Zob. J. D. Isajewicz, *Lwowskij Apostoł...*, s. 54–68. W pracy tej opisano także losy poszczególnych egzemplarzy lwowskich wydań Fiodorowa.

⁷⁷ Zob. E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 153.

⁷⁸ Zob. W. I. Łukjanienko, *U istokow ruskogo bukwaria. O bukwarie Kariona Istomina 1684 goda, [w:] Bukwar', sostawlen Karionom Istominym otpieczatan w 1684 godu w Moskwie, Leningrad 1981, s. 3; idem, Azbuka Iwana Fiodorowa, jejo istoczniki i widowyje osobiennosti, „Trudy Otdiela Driewnierusskoj Literatury”, t. XVI, Moskwa 1960, s. 228–229. Por. E. L. Niemirowskij, *Naczato knigopieczatanija na Ukrainie, s. 79–81. Zob. także A. Naumow, Teologiczny aspekt druku...*, s. 90.*

Mimo że drukarnia lwowska wypuściła tylko dwie (znane dotychczas) pozycje, to jednak odegrała wielką rolę w dziejach kultury ukraińskiej – zainicjowała drukarstwo ukraińskie. Kontynuatorem tradycji lwowskiej drukarni Fiodorowa stała się typografia prawosławnego Bractwa Lwowskiego (1586–1588), skąd tradycja ta przeszła do innych ośrodków wydawniczych (wileńskich, ostrogskich, lwowskich i kijowskich). I stało się tak, że za sprawą „emigranta z Moskwy” druki ukraińskie paradoksalnie zaczęły oddziaływać na moskiewskie, jako że stały na znacznie wyższym poziomie. Był więc Fiodorow nie tylko pierwszym drukarzem rosyjskim, ale także pierwszym drukarzem ukraińskim⁷⁹.

Jak się wkrótce okazało, rola przedsiębiorcy i właściciela drukarni okazała się zbyt trudna dla takiego człowieka, jak Fiodorow, nieposiadającego majątku, zasobów finansowych, ustosunkowanej rodziny. Fiodorow nie docenił także konserwatyizmu Cerkwi prawosławnej, która długo jeszcze nieufnie odnosiła się do książki drukowanej. Jeszcze w wiekach XVII–XVIII w bibliotekach klasztornych i cerkwiach przeważały rękopisy⁸⁰. Koszt książki był wysoki, a rynek zbytu – nikły. Fiodorow urządził drukarnię i wydrukował swoje dwa lwowskie wydania za pożyczone pieniądze, a ponieważ spodziewanych zysków nie było, znalazł się w sytuacji bez wyjścia. Opuszczając Lwów, musiał zastawić drukarnię i 140 egzemplarzy wydrukowanych książek. Postanowił przyjąć służbę u księcia Ostrogskiego⁸¹.

Według Isajewicza, Fiodorow zdecydował się przyjąć służbę u księcia Ostrogskiego, by wziąć udział w planowanym przez niego przedsięwzięciu – przygotowaniu do druku pełnego przekładu słowiańskiego *Biblii*. W tym celu książę Konstanty Ostrogski powołał do życia „słowiańsko-grecko-łacińskie kolegium”, które przeszło do historii jako Akademia Ostrogska. Akademia skupiała wielu wybitnych działaczy ówczesnej kultury ukraińskiej z Gierasimem Smotrickim na czele i kilku uczonych Greków⁸².

Dopóki tekst *Biblii* nie był przygotowany, dopóty Ostrogski zatrudnił Fiodorowa na stanowisku ekonoma/zarządcy monasteru w Dermaniu⁸³, wreszcie po kilku latach wezwał go do Ostroga i zlecił mu zorganizowanie drukarni. Była to czwarta w życiu drukarza nowo budowana i wyposażona drukarnia. Drukarnia ta działała niespełna 4 lata, ale był to okres najbardziej produktywny w życiu Fiodorowa – wydrukowano 5 ksiąg, w tym sławną *Biblię Ostrogską*.

⁷⁹ Zob. J. D. Isajewicz, *op. cit.*, s. 68.

⁸⁰ Zob. N. Gębarowicz, *Iwan Fiodorow*, s. 442.

⁸¹ Zob. E. L. Niemirowskij, *Iwan Fiodorow...*, s. 156; por. I. I. Ogienko, *Istorija ...*, s. 71.

⁸² Zob. J. D. Isajewicz, *op. cit.*, s. 81.

⁸³ E. L. Niemirowski szczegółowo opisuje ten burzliwy okres życia drukarza w swojej monografii. Zob. *Iwan Fiodorow...*, s. 168–169.

Pierwszym jednak drukiem drukarni Ostrogskiej była *Azbuka* r. 1578.⁸⁴ Jest to niewielka, licząca zaledwie 54 strony książka o wymiarach 9,5×15,8 cm. Karta tytułowa zawiera umieszczony w ramce-ornamencie napis, w którym po obowiązkowej inwokacji do instancji niebieskich drukarz wylicza wszystkie tytuły księcia Ostrogskiego i opowiada o tym, jak książę zlecił zbudowanie domu dla drukowania ksiąg i szkołę dla dzieci, a jemu – Iwanowi Fiodorowowi – polecił wydrukować niniejszą książkę, która nosi tytuł *Alfa beta, a po ruski Az buki*.

Na odwrocie strony tytułowej umieszczono rycinę przedstawiającą herb księcia Ostrogskiego, nad nią datę wydania książki (lato 7086 roku – od stworzenia świata i 18 czerwca 1578 r. – od narodzenia Chrystusa). Na drugiej stronie wydrukowano alfabet grecki i cyrylicie odpowiedniki greckich liter. Dalej następują teksty grecko-słowiańskie. Podręcznik przeznaczony był do nauki języka greckiego. Fiodorow, podkreślając uczeni, doskonale poradził sobie z trudnościami paralelnego drukowania tekstów różnej długości grecką i cyrylicą czcionką.

Na odwrocie ósmej strony umieszczono rycinę – znak typograficzny Fiodorowa, potem zaś drugą część podręcznika – zaczyna ją alfabet słowiański i tytuł: *Naczało uczenija dietam, chotiaszczim rozumieti pisanije*.

Oprócz dwóch rycin heraldycznych książkę zdobi 7 winiet, 5 finalików, 1 inicjał i 1 ornament zdobiący stronę tytułową⁸⁵.

Wydanie *Azbuki* r. 1578 świadczy o tym, że literatura podręcznikowa nie była epizodem w działalności Fiodorowa, lecz realizacją jego misji: „duchowe ziarna wiedzy rozsiewać wśród ludzi”.

Drugą książką wydaną w tej drukarni był *Psalterz i Nowy Testament* r. 1580. Po raz pierwszy opisał ją W. S. Sopikow⁸⁶. *Psalterz i Nowy Testament* r. 1580 to wydanie niedużego formatu, liczące 494 karty. Strona tytułowa zawiera napis umieszczony w ramce ksylograficznej, przedstawiającej jelenia i jednorożca. A. Sidorow upatruje w tej ramce dowodu na encyklopedyczną wiedzę drukarza rosyjskiego, jego doskonałą orientację w technice zdobnictwa zachodnioeuropejskiej książki tego okresu⁸⁷. Ornamentyka książki składa się z 35 winiet z 6 desek, 38 finalików z 9 desek i 28 inicjałów z 13 desek.

Trzecim wytworem oficyny ostrogskiej była *Knizka sobranije wieszczej nużniejszych wkratce skoriago radi obrietienija w knize Nowago zawieta* datowana

⁸⁴ Książkę tę odnaleziono w bibliotece miasta Gotha (Niemcy) dopiero na początku lat 1960. Skromną wzmiankę o niej zamieścił w swoim katalogu książek słowiańskich w zbiorach biblioteki miejskiej H. Claus. W r. 1969 Akademia Nauk NRD opublikowała reprint tego starodruku wraz z obszernym komentarzem M. Grosshoffa, J. Simmonsa i H. Clausa. W Rosji reprint *Azbuki* 1578 r. wyszedł dopiero w 1983. Zob. E. L. Niemirowskij, *op. cit.*, s. 177.

⁸⁵ Zob. E. L. Niemirowskij, *op. cit.*, s. 178–180.

⁸⁶ W. S. Sopikow, *Opyt rossijskoj bibliografii*, SPb. 1813, s. 44–45, nr 703. Do roku 1974 opisano 56 egzemplarzy tego zabytku, potem znaleziono kolejnych 21 egzemplarzy. Podaję za: E. L. Niemirowskij, *op. cit.*

⁸⁷ A. A. Sidorow, *Driewnierusskaja kniżnaja grawiura*, s. 106–111.

również na rok 1580. Jest to pierwszy w historii wschodniosłowiańskiej bibliografii i dokumentalistyki indeks alfabetyczno-przedmiotowy. Składa się z fraz i związków wyrazowych z *Psalterza i Nowego Testamentu*, zaopatrzonych w odsyłacze do konkretnych rozdziałów i początków. Frazy uporządkowano alfabetycznie według słów kluczowych.

Stronę tytułową zdobi ramka odbita z deski drzeworytu. Całość liczy 52 karty zaopatrzone w foliację w górnym prawym rogu. Czcionka jest mała. Jediną ozdobę stanowi rycina przedstawiająca herb Ostrogskiego, ta sama, która została użyta w *Psalterzu i Nowym Testamencie*, 1 winieta i 1 finalik⁸⁸.

Fiodorow drukował także broszury i tzw. listowki – druki jednokartkowe. Z tej produkcji zachowało się bardzo niewiele. Jednym z takich druków jest *Chronologia* Andrzeja Rymszy, rodzaj kalendarza (*Kotorogo miesiaca szto za starych wiekow dielo korotkoje opisanije*). Chronologia to wykaz 12 miesięcy w łacińskim, żydowskim i ukraińskim języku, po każdej nazwie miesiąca następuje 2-wersowy wiersz odnoszący się do najważniejszego, zdaniem autora, wydarzenia w danym miesiącu⁸⁹.

Najważniejszą, najbardziej reprezentatywną i znaną książką wydrukowaną przez Iwana Fiodorowa jest *Biblia Ostrogska*, wydana w bardzo dużym na owe czasy nakładzie (wydanie to trafiło do wszystkich miast całej wielkiej Rusi)⁹⁰.

Pierwszą wzmiankę o *Biblii Ostrogskiej* uczyniono już w r. 1620 w Katalogu Bibliotek Bodleiana w Oxfordzie⁹¹. Opisano kilkaset egzemplarzy tego wydania (przechowywanych w bibliotekach i archiwach całego świata). Liczne zapisy i adnotacje naniesione na strony poszczególnych egzemplarzy *Biblii*, świadczą nie tylko o niezliczonych migracjach tego wydania, ale także o tym, że znajdowało się ono w wolnym handlu (na wielu oznaczono cenę).

W latach 1960–1970 XX wieku, w czasie zwiększonego zainteresowania postacią i działalnością Fiodorowa, wielu uczonych podejmowało badania nad *Biblią Ostrogską*⁹².

Biblia liczy 628 kart *in folio*. Poszczególne egzemplarze są dowodami na istnienie wariantów w składzie i szacie graficznej. Także datowane są dwiema datami: 12 lipca 1580 roku i 12 sierpnia 1581 roku, co jednak, jak wykazały badania Ziornowej, nie świadczy o istnieniu dwóch wydań, lecz o opóźnieniach w druku.

⁸⁸ Zob. E. L. Niemirowskij, *op. cit.*, s. 183–184.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 184–185.

⁹⁰ *Ibid.*, s. 185.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² A. I. Niekrasow, *Knigopieczatanije...*, s. 95; J. P. Zapasko w swojej książce pt. *Mistec' two knigi...* omawia szeroko szatę graficzną Biblii Ostrogskiej, por. s. 46, 48–51, 61–64; M. Semcziszin, *Tysiacza rokiw...*, s. 80; E. Niemirowskij, *op. cit.*, s. 186–188; J. D. Isajewicz, *Poslednije gody...*, s. 89–91; P. Atanasow, *Knigi Iwana Fiodorowa w Bułgarii*, [w:] *Kniga i grafika*, Moskwa 1992, s. 107–114, A. S. Ziornowa, *Naczało...*, s. 6–61; *Drukarze...*, t. 6, s. 91 i n.

Biblia Ostrogska wyposażona jest najlepiej ze wszystkich druków Fiodorowa – na stronie tytułowej w ramce z moskiewskiego i lwowskiego *Apostoła* umieszczono tekst, w którym, po obowiązkowym szeregu inwokacji (do Boga, Syna Bożego i Ducha Świętego, do księcia Ostrogskiego z jego wszystkimi tytułami), czytamy: „...napieczatana byst’ sija kniga głagolemaja Biblia, jeże jest’ Wietchij i nowyj zawiet w bogospasajemom gradie jego otczinom Ostroze mnogogriesznym i niedostojnym rabom Iwanom Fiodorowym synom Moskwinom w leto ot sozdanija mira 7088, a ot wopłoszczenija gospoda boga i spasa naszego Iisusa Christa 1580 miesiaca ijula 12 dień”⁹³.

Na odwrocie strony tytułowej znajduje się rycina przedstawiająca herb Konstantego Ostrogskiego, większy od tego, który umieszczono w *Psalterzu i Nowym Testamencie*. Zamyka księgę kompozycja heraldyczna ze znakiem typograficznym drukarza. Ornamentykę księgi stanowi ponadto 81 winiet z 16 desek, 68 finalików z 19 desek i ponad 1300 inicjałów⁹⁴.

Biblia Ostrogska, co zgodnie podkreślają uczeni (Zapasko, Kisielew, Niemirowski), w stosunku do swojej objętości (1256 stron) zasadniczo różni się od wcześniej wydanych. Szatę graficzną tworzą nieliczne winiety i finaliki. Dominującym elementem zdobniczym są grawerowane w drewnie inicjały w prostokątnych ramkach. J. D. Isajewicz podkreśla wpływ zachodnioeuropejskiej tradycji książki drukowanej na ogólną kompozycję strony (druk dwukolumnowy, rozmieszczenie żywej paginy, charakter inicjałów)⁹⁵. Z kolei szata graficzna odwołuje się do tradycji sztuki ukraińskiej (krój czcionki, charakter winiet i inicjałów, delikatny w rysunku ornament roślinny). Wszystko to sprawia, że ostrogskie wydanie *Biblii* jest niepowtarzalnym dziełem sztuki drukarskiej XVI w.

Nagle działalność oficyny ostrogskiej została przerwana i Fiodorow w nieznaną bliżej okolicznościach wyjechał do Lwowa. Tu w początkach 1583 r. próbował zorganizować kolejną, piątą już (i drugą własną), drukarnię. Zgromadził płyty, formę, prasę i metalową śrubę. Miał gotowy skład jednego arkusza. Śmierć przerwała te działania. Na sprzęt i przywiezione z Ostroga książki rzucili się wierzyciele. Ostatecznie cała spuścizna trafiła do rąk kupców lwowskich, którzy w 1588 r. sprzedali drukarnię i resztę książek Mamoniczom z Wilna⁹⁶.

Podsumowując ten z konieczności niepełny i fragmentaryczny przegląd literatury poświęconej Fiodorowowi należy stwierdzić, że literatura naukowa poświęcona Iwanowi Fiodorowowi jest nadspodziewanie duża. Umownie można ją podzielić na dwie zasadnicze części. Ta część fiodorowianów, która opisuje postać i losy Iwana Fiodorowa, ma charakter zdecydowanie hipotetyczny. Opiera się głównie na

⁹³ Cyt. za: E. L. Niemirowskij, *op. cit.*, s. 188.

⁹⁴ Zob. N. P. Kisielew, *Nabornyje ukraszeniya w izdaniyach Iwana Fiodorowa*, „Kniga. Issledowanija i materialy”, sb. IX, Moskwa 1964, s. 69–76. Badacz ten szczegółowo opisuje poszczególne motywy i elementy szaty graficznej wydań Fiodorowa.

⁹⁵ Zob. J. D. Isajewicz, *Poslednije gody...*, s. 90.

⁹⁶ Zob. *Drukarze...*, t. 6, s. 94.

domysłach, przesłankach, a także na odnalezionych w archiwach (Krakowa, Lwowa, Kijowa i in.) zapisach, które jednak, co zrozumiałe, dotyczą głównie skomplikowanych i trudnych interesów drukarza (długów zaciąganych w czasach, gdy był właścicielem drukarni, zastawów, sprawy sądowej z lwowskim cechem stolarskim, wreszcie sporów o ziemię między mieszkańcami okolicznych wsi, gdy był zarządcą majątku monasteru w Dermaniu). Każdy z tych dokumentów przywołany został w literaturze przedmiotu (por. np. prace E. Niemirowskiego). Ponadto ta część literatury przedmiotu podana została w niezwykle szeroko rozbudowanym kontekście historyczno-politycznym epoki, co jak się wydaje ma służyć uzasadnieniu tych hipotez, przekonaniu czytelnika, że opisywane zdarzenia lub sytuacje mogły lub musiały się zdarzyć właśnie w taki, a nie inny sposób. Wydaje się jednak, że znacznie ciekawsza i wartościowsza jest ta część literatury przedmiotu, która została poświęcona poszczególnym drukom Fiodorowa. Zostały one poddane niezwykle drobiazgowym badaniom tekstologicznym (poza, jak twierdzi Niemirowski, *Biblią Ostrogską*)⁹⁷. W podobnie szczegółowy sposób opisano szatę graficzną poszczególnych egzemplarzy fiodorowskich druków. Technicznie i artystycznie stoją one na bardzo wysokim poziomie. Fiodorow stosował nowatorskie rozwiązania. Wprowadził specjalną technikę dwukolorowego druku. Jako pierwszy wprowadził do druku skład drukarski zawierający także elementy zdobnicze. Intuicyjnie odgadł właściwy kierunek ewolucji książki, redukując w swych kolejnych drukach warstwę *decorum* w stosunku do tekstu. Wyposażył swoje druki w teksty dodatkowe (posłowia). Był autorem pierwszego słowiańskiego podręcznika do nauki języka. Spod jego pras wyszedł także pierwszy w historii wschodniosłowiańskiej bibliografii i dokumentalistyki indeks alfabetyczno-przedmiotowy. Używał nowoczesnego jak na owe czasy (i miejsce) sprzętu (metalowe śruby, formy i płyty). Był tym, który „śmiałością swych poczynań wyprzedził środowisko i epokę”. Był entuzjastą sztuki drukarskiej i konsekwentnie realizował przez całe życie swe „dzieło Boże”, swoją misję społeczną. Jego los wyznacza pobyt w 4 miastach: Moskwie, Zabłudowie, Lwowie i Ostrogu. Każde z nich to miejsce kolejnej porażki. Każde z nich to także miejsce powstania kolejnych pomników ruskiej i ukraińskiej kultury. Gębarowicz pisze: „Był zwalczany otwarcie, niezrozumiany przez społeczeństwo, zdany na kaprys możnych, uciekający od dłużników, których nie mógł spłacić. Iwan Fiodorow [...] pozostanie tym, dzięki któremu utrwalił się typ ruskiej książki jako okazu typograficznego o własnym obliczu stylowym. Nie był on jego twórcą, gdyż było to dzieło wiekowych tradycji ruskiej książki pisanej, ale Fiodorow uszlachetnił jej styl w niektórych szczegółach, jak np. karty tytułowe, kolofony, zbliżył do zachodnioeuropejskiej książki drukowanej, ale zachował w pełni narodowy charakter ruskiej sztuki typograficznej”⁹⁸.

⁹⁷ Do roku 1985 nie przeprowadzono badań nad tekstem *Biblii Ostrogskiej* w porównaniu z licznymi tekstami odpisów rękopiśmiennych, które posłużyły za podstawę przekładu słowiańskiego. Zob. E. L. Niemirowskij, *op. cit.*, s. 189. Niestety, nie udało się ustalić, czy podjęto takie próby w okresie późniejszym.

⁹⁸ M. Gębarowicz, *op. cit.*, s. 466–468.